

LISONIY SINTAKTIK BIRLIKLARNING TIBBIY NUTQDA VOQELANISHI

DOI: 10.53885/edinres.2021.43.68.040

Saida Axmedjanovna Nazarova

filologiya fanlari nomzodi, BuxDU

o‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti,

Maxfirat Yusupovna Xojiyeva

BuxDU o‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Maqolada o‘zbek tili lisoniy sintaktik birliklarining tibbiy nutqda voqelanishi masalasi so‘z birikmasining tibbiy terminlarni hosil qiluvchi lisoniy sintaktik va nominativ imkoniyatlari asosida tahlil qilingan. So‘z birikmasi lisoniy sintaktik qoliplari tibbiy nutqda tilning vazifasini ro‘yobga chiqaruvchi sintaktik imkoniyatlardan biri ekanligi tibbiy tushunchalarni atashga xoslangan mahsuli orqali dalillanib, o‘zbek tibbiy lingvistikasidagi tibbiy terminlar tadqiqiga substansial lingvistik nazariyaning tatbiqi natijasida aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: lisoniy sintaktik birlik, so‘z birikmasi, sintaktik qolip, tibbiy lingvistika, tibbiy nutq, tibbiy termin, nominativ vazifa.

“Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” jadal rivojlanayotgan O‘zbekistonda o‘zbek tilining davlat tili maqomidagi ijtimoiy nufuzini oshirish, milliy o‘zlik va qadriyatning bebaho timsoli sifatida yanada rivojlantirish davlat siyosati darajasida ustuvorlashgan. Zotan, “o‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro‘-e‘tiborini tubdan oshirish, unib-o‘tib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an‘ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta‘minlash, O‘zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o‘zbek tilini o‘rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o‘zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo‘nalish va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilash” [1] buning yorqin dalilidir. Bu yo‘nalishda qabul qilingan farmon va qarorlardagi vazifalar ona tilimizning barcha sohalarda davlat tili sifatida keng va muntazam qo‘llanishiga erishish, tilning rivojlanish istiqbollari bilan bog‘liq ilmiy muammolarni aniqlash, tadqiq etish, natijalarni ommalashtirishni taqozo etadi.

Barcha sohalar kabi tibbiyot sohasida davlat tilining imkoniyatlaridan to‘lig‘icha, o‘zbek tilining lisoniy qonuniyati hamda me‘yoriy talablari asosida foydalanish soha lingvistikasi, xususan, tibbiyot va tilshunoslik masalalari to‘qnashgan chegarada shakllangan o‘zbek tibbiy lingvistikasini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Ta‘kidlash kerakki, o‘zbek tilshunosligida tibbiy lingvistika endigina rivojlanib kelayotgan navqiron sohadir. Uning mustahkam ildiz otishiga zamin hozirlaydigan ilmiy va amaliy tadqiqotlar zarur, demak, sohada yechimini kutayotgan muammolar mavjud. Tibbiy nutqni shakllantiruvchi lisoniy vositalar, soha leksikasi, tibbiy terminlar tizimiga aloqador ko‘plab masalalar borki, soha lingvistikasi tadqiqida dolzarbdir.

Tibbiy lingvistikada soha leksikasi, termin va atamalarining taraqqiyotini o‘rganish, birinchi galda, tibbiy nutqqa e‘tiborni qaratadi. Zero, til o‘z imkoniyatlarini nutqda voqelashtirar ekan, “tibbiy nutqda uning qanday imkoniyatlari qiyofalanadi, nutq sathidan qaralganda, tibbiy nutq tilning qaysi lisoniy birliklari, qonuniyati va me‘yorlaridan foydalanadi?” kabi savollarning tug‘ilishi mantiqqa muvofiq. Tilning lisoniy imkoniyatlari masalasiga kelsak, o‘zbek substansial tilshunosligi nazariy asoslariga tayanish lozim. Til ilmi va uning ahliga ma‘lumki, substansial lingvistika til birliklarining umumlisoniy zotiy mohiyatini belgilashda lison-nutq farqlanishida ochiladigan, bevosita kuzatishda berilgan nutqiy jihatlari va tafakkurda umumlashtirish orqali tiklanadigan lisoniy xususiyatlariga tayanadi.[2;3;4;6] Til birligining mohiyatida bir butun holda mavjud lisoniy va nutqiy belgi-xususiyatlar o‘zaro qarama-qarshi qo‘yilsa-da, bir-biridan ayro talqin qilinmaydi. Aksincha, til birligiga xos lisoniy mohiyatning yuzaga chiqish yo‘llari va voqelanish usullari uchun qulay shart-sharoitni tayyorlovchi hamda ayni shart-sharoitning o‘zi nutq ekanligi, nutqiy voqelanish lisoniy mohiyatning moddiylashuvidan dalolat berishini nazarda tutadi. Demak, lisoniy va nutqiy belgilar til birligining bir-biriga zid, ammo bir butun holda

mavjud ikki qutb, ya'ni lisoniy va nutqiy tizimdagi yashash tarzini aniqlaydi. Boshqacha aytganda, til birligining xoh lisoniy tahlili, xoh nutqiy tavsifi bo'lsin, baribir, bir butun til hodisasiga tegishli mohiyatning bilish yo'llari kabi qimmatlidir.

Lisoniy sintaktik sathning asosiy birligi sifatida lisoniy sintaktik qolip(LSQ)larning vazifasi turli ko'rinishdagi, rang-barang ma'no munosabatlarini ifodalovchi so'z birikma(SB)lari va gap turlarini hosil qilishdir. Sintaktik sathda LSQlarning nominativ birlik (so'z birikmasi) hamda kommunikativ birlik (gap) hosil qiluvchi ikki turi ham vazifasi asosida farqlanadi. Til tizimida LSQ giperonim maqomidagi $[LB_1 R LB_2]=NB$ lisoniy qolipining sintaktik sathdagi giponimi sanalsa ham, o'z mohiyatida so'z birikmasi va gap LSQlarini umumlashtiruvchi giperonimlik xususiyatini yo'qotmaydi.

Nutq jarayonida SBLSQlari muayyan so'z birikmalari shaklida, GLSQlari esa gapning u yoki bu ko'rinishlari orqali moddiyashadi. Chunonchi: [qarashlilik] umumiy sintaktik ma'no munosabatiga birlashuvchi Otabekning qaytishi, quyosh botishi [obyekt –harakat], otning erkagi, chinor daraxti [tur-jins], o'ning yarmi talabalardan besh nafari [butun-bo'lak], gulning sarasi, bolalardan epchili [ajratish-saralash], olmoqning bermog'i, yemoqning qusmog'i [harakat-natija] kabi so'z birikmalari $[I^{k.k.} \sim I^{e.k.}] = SBLSQ$ ining nutqiy voqelanishi natijasida hosil bo'ladi. Mazkur qolip nutqda cheksiz voqelanish imkoniyatiga ega bo'lib, so'z birikmalarining miqdori uning mahsuldorlik darajasini belgilaydi.

Tibbiy termin va atamalarning sirasida lug'aviy birliklar qatorida shunday birikmali terminlar qo'llanadiki, ularning struktural xususiyatlari lisoniy qurilish qonunlariga ko'ra so'z birikmalariga teng bo'ladi. Tibbiy nuqqa oid materiallarda *yuqumli kasallik, qon zardobi, tojdor virus, yurak xuruji, biokimyoviy tahlil, qon bosimi, buyrak yetishmovchiligi, neyrofiziologik mashq, miokard infarkti, tibbiy niqob, asab to'qimasi, stabil stenokardiya, disk churrasi, ginekolog shifokor, jarrohlik amaliyoti, toj tomir, bachadon miomasi, oilaviy shifokor, jigar kasalligi, yondosh kasallik, o'pka arteriyasi, allergolog shifokor, ko'krak qafasi, yumshoq to'qima, rentgen apparati, tug'ma nuqson, yurak astmasi, jismoniy harakat, oshqozon shirasi, fiziologik eritma, harakat neyronlari, urolog shifokor, limfa bezlari, klinik belgi, nafas mashqlari, metabolik ta'sir, dori vositalari, neyromodulyar ta'sir, na'matak damlamasi, o'tkir gastrit, jigar sirrozi, ingicha ichak, limfa tugunlari, orqa miya, qizilo'ngach axialaziyasi, surunkali kolit, kasallikning etiologiyasi, shilliq parda, varikoz kasalligi, silliq mushak, herpes virusi, ekzogen omil, o't suyuqligi, endogen omil, bemorning jinsi, nasliy moyillik, ko'krak saratoni, xanjarsimon o'simta, o't pufagi, vegetativ disfunksiya, bo'g'im sindromi, surunkali gepatit, tos kamari, terapevtik samara, jigar fibrozi* kabi birikmalar qo'llanilganini kuzatamiz. Shu kabi tibbiyotga oid tushunchalarni atash uchun xizmat qiladigan yana minglab birikmalarga tibbiyotning ma'lum tarmog'iga xos ilmiy manba, hatto ilmiy-ommabop asarlar matnida ro'baro' kelamiz. Buning sababi, asosi nimada ekanligi qiziqtiradi.

Birinchiidan, tibbiy nutq (matn)ni shakllantiruvchi tilning lisoniy imkoniyatlari ichida leksik birliklar soha leksikasi, sohaviy tushunchalarni ifodalash, kasbiy terminlarni hosil qilish uchun ixtisoslashadi. Terminlar o'zi ishlatiladigan sohadagina bir ma'noli bo'lishini inobatga olsak, yuqoridagi birikmali ko'rinishlarini ham istisno etmay, tibbiy soha terminlari sifatida qarash ilmiy asoslarga muvofiq bo'ladi. Negaki, terminlar faqat leksik birliklardangina iborat bo'lmay, tilning nominativ tizimidagi boshqa vositalar, jumladan, mazkur paradigмага tegishli so'z birikmalaridan tashkil topishi ham ilmiy asoslangan. [5;7]

Ikkinchiidan, til istalgan birlik orqali o'z vazifalarini bajaradi, ya'ni birlik tizimni tashkil etuvchi sifatida tizim qonunlariga bo'ysunadi. Lisoniy iyerarxiyada har bir sath birligining tashkil etuvchilik xususiyati butun–bo'lak munosabatiga asoslanishi va pog'onama-pog'ona o'sib borishi qonuniy ekan, tizim belgilagan vazifani yuqori sath birligi quyidagisiga nisbatan yuqori darajada aniq va to'laqonli ado etishi muhaqqaqdir.

Nutqiy shart-sharoit, vaziyat, kommunikativ ehtiyoj va maqsad, asosiysi, inson omili tilning mavjud imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga sabab bo'ladi. Inson tafakkurining tibbiyot fanida zuhurlanishi tilning nafaqat leksik, balki nomlash vazifasini bajaruvchi sintaktik sath

birliklarini ham ishga soladi. Nominativ vazifa birlashtiruvchi bir paradigmada turli sath –sintaktik va leksik sath birliklari sathlararo aloqadorlikni yorqin namoyon etadi.

Bu sintaktik birliklar SBLSQlari bo‘lib, tibbiy nutqda kuzatganimizdek, yuqorida sanab o‘tilgan tibbiy terminlarni yuzaga keltiradi. Tibbiy terminlarning *qon zardobi, yurak xuruji, qon bosimi, buyrak yetishmovchiligi, miokard infarkti, asab to‘qimasi, disk churrasi, jarrohlik amaliyoti, bachadon miomasi, jigar kasalligi, o‘pka arteriyasi, ko‘krak qafasi, rentgen apparati, yurak astmasi, oshqozon shirasi, harakat neyronlari, limfa bezlari, nafas mashqlari, dori vositalari, na‘matak damlamasi, jigar sirrozi, limfa tugunlari, qizilo‘ngach axialaziyasi, kasallikning etiologiyasi, varikoz kasalligi, herpes virusi, o‘t suyuqligi, bemorning jinsi, ko‘krak saratoni, o‘t pufagi, bo‘g‘im sindromi, tos kamari, jigar fibrozi* kabi ko‘rinishlari $[I^{k.k.} \sim I^{e.k.}] = \text{SBLSQ}$ ining nutqiy hosilalaridir. Zero, bu hosilalarning tobe a‘zosi bosh va qaratqich kelishiklaridagi ismlardan, hokim a‘zosi esa egalik shaklidagi ismlardan tuzilgan. Birikma tarkibidagi tobe va hokim a‘zolarining bunday birikish tarzi va natijasini $[I^{k.k.} \sim I^{e.k.}] = \text{SBLSQ}$ i umumlashtiradi. Ta‘kidlash joizki, $[I^{k.k.} \sim I^{e.k.}] = \text{SBLSQ}$ i lisoniy sintaktik birlik maqomiga ega. [2;3;4] Mazkur LSQning sohada faol qo‘llaniluvchi terminlarni shakllantirishida til o‘zining lisoniy sintaktik imkoniyatlaridan birinigina voqelashtirganligi dalillanadi.

Tobe a‘zo ikki turdagi tibbiy atamalarni shakllantirar ekan, kelishik kategoriyasiga xos semantik va sintaktik imkoniyatlarni ham namoyish etadi. Har ikki turdagi, ya‘ni $[I^{b.k.} \sim I^{e.k.}] = \text{SBLSQ}$ i va $[I^{q.k.} \sim I^{e.k.}] = \text{SBLSQ}$ i hosilalarining lisoniy qurilish xususiyatlaridagi umumiy o‘xshashlik tibbiy termin va atamalarning $[I^{k.k.} \sim I^{e.k.}] = \text{SBLSQ}$ i asosida hosil bo‘lganligini tasdiqlaydi. Demak, tibbiy termin va atamalarning kattagina qismini $[I^{k.k.} \sim I^{e.k.}] = \text{SBLSQ}$ ining mahsuli tashkil qiladi.

Tibbiy terminlar sirasidagi *yuqumli kasallik, tojdor virus, biokimyoviy tahlil, neyrofiziologik mashq, tibbiy niqob, stabil stenokardiya, ginekolog shifokor, toj tomir, oilaviy shifokor, yondosh kasallik, allergolog shifokor, yumshoq to‘qima, tug‘ma nuqson, jismoniy harakat, fiziologik eritma, urolog shifokor, klinik belgi, metabolik ta‘sir, neyromodulyar ta‘sir, o‘tkir gastrit, ingicha ichak, orqa miya, surunkali kolit, shilliq parda, silliq mushak, ekzogen omil, endogen omil, nasliy moyillik, xanjarsimon o‘simta, vegetativ disfunktsiya, surunkali gepatit, terapevtik samara* birikmalari esa $[I \sim O] = \text{SBLSQ}$ ining mahsuli hisoblanadi.

So‘z birikmasi sintaksisining substansial tahlilidan ayonki, $[I \sim O] = \text{SBLSQ}$ i tobe vaziyatdagi ismlarning hokim vaziyatda turgan otlar bilan birikish tarzini va, o‘z navbatida, mazkur birikish mahsulini o‘z mohiyatida mujassamlashtiradi. Bu LSQ o‘zbek tilida [belgi-predmet] ma‘no munosabatini ifodalovchi so‘z birikmalarini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Shunga ko‘ra, ushbu qolip sintaktik sathda lisoniy sintaktik birlik mavqeyini egallaydi.[2; 3] Demak, ism va otlarning o‘zaro birikishidan yuzaga keladigan so‘z birikmalarining lisoniy qurilish mohiyati $[I \sim O] = \text{SBLSQ}$ ida mujassamlashgan. Shu bois sintaktik sathda $[I \sim O] = \text{SBLSQ}$ i tobe va hokim a‘zolari leksik-morfologik jihatdan farqlanuvchi xususiy qolip (variant)larni umumlashtiradi. Tibbiy nutqda $[I \sim O] = \text{SBLSQ}$ ining voqelanishidan hosil bo‘lgan so‘z birikmasi shaklidagi termin va atamalarning leksik-morfologik xususiyatlari tobe a‘zo, asosan, sifat turkumidagi so‘zlardan, hokim a‘zo esa faqat ot turkumiga oid so‘zlardan iboratligini aniqlashtiradi. Demak, tibbiy nutq (matn)da sifat va ot turkumlariga mansub so‘zlarning kommunikativ ehtiyoj va maqsad belgilagan tobe-hokimligi $[I \sim O] = \text{SBLSQ}$ i paradigmasiga tegishli $[Sf \sim O] = \text{SB}$ xususiy qolipini faollashtiradi. Buning natijasi o‘laroq tobe a‘zosi belgini, hokim a‘zosi predmetni ifodalovchi birikmalar yuzaga keladi. Bu jarayon mahsuli tibbiyotga oid termin yoki atamalar hisoblansa, ularni umumiy $[I \sim O] = \text{SBLSQ}$ i hosilalari sifatida baholash ilmiy asoslarga muvofiq bo‘ladi.

Atash vazifasi so‘z va so‘z birikmalarini nominativ birliklar paradigmasida birlashtirib turganidek, tibbiyot sohasida ham so‘z birikmalari terminologik ma‘noni ifodalashga xoslangan so‘zlar bilan baravar bu vazifani bajara oladi.

Tahlillardan ma‘lum bo‘ladiki, tibbiy nutqda guvohi bo‘lganimiz – o‘z vazifasini tibbiy terminlarni shakllantirish orqali namoyon qilgan so‘z birikmalarining aksariyati $[I^{k.k.} \sim I^{e.k.}] = \text{SBLSQ}$ i va $[I \sim O] = \text{SBLSQ}$ ining voqelanishidan yuzaga keladi. Demak, lisoniy

sintaktik birliklarning tibbiy nutqda voqelanishidan, shuningdek, so‘z birikmasining sohaga doir tushunchalarni ifodalash imkoniyati ro‘yobga chiqqanligidan dalolat beradi. O‘zbek tilida so‘z birikmasining lisoniy qurilishi va ma’no turlari xilma-xilligi sababli bu birlikning tibbiy atamalarni shakllantirish imkoniyatlari hamda shu vazifaga xoslanishi masalasini keng va atroflicha tadqiq etish zarur. Binobarin, tibbiy lingvistika hamda substansial tilshunoslik nazariy asoslari uyg‘unlashgan tadqiqotlarda tibbiy terminologik tizimning substansial va soha leksikasining struktur tahlili bilan aloqadorlikda yechiladigan muammo sifatida o‘rin olishi muqarrar.

Umuman, istalgan LSQ nutqda cheksiz voqelanish imkoniyatiga ega va LSQning nutqiy mahsuliga qarab uning voqelanish darajasi, lisoniy imkoniyatining ko‘lami haqida xulosa qilish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6084-сонли Фармони. 2020 йил 20 октябрь. (<https://lex.uz/docs/5058351>)
2. Назарова С.А. Сўз бирикмаси синтаксиси субстанциал талқинда. –Т.: Фан, 2015. – 112 б.
3. Назарова С. Сўз бирикмаси лисоний синтактик қолиплари/Вухоро davlat universiteti ilmiy axboroti. – Бухоро, 2016.–№4. –Б.56-59.
4. Nazarova S.A., Xojiyeva M.Yu. Substantial Description of Uzbek Word Combinations // International Journal of Psychosocial Rehabilitation. United Kingdom. – ISSN: 1475-7192, Volume-24, Issue-1, January 2020. – P. 422-429. <https://www.psychosocial.com/article/PR200146/9312/>
5. Қосимова Ф. Ўзбек тилшунослигида тиббий терминологиянинг тараққиёт тенденциялари // НамДУ илмий ахборотномаси. 2020.–№3.–Б. 410-415.
6. Қурбонова М. Ўзбек тилшунослигида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини: филол. фанлари доктори... диссер... автореф.– Тошкент, 2001. –51 б.
7. Ширинова Е.Т. Ўзбек тили банк-молия терминологияси: Филол. фанлари ... фалсафа доктори (PhD)... диссертацияси. – Т., 2020. –152.